

**ИСЛАМ СӘУЛЕТІНДЕГІ КҮМБЕЗ ҰШТАРЫ, СЕГІЗ ҚЫРЛЫ
КЕСЕНЕЛЕРДІҢ МӘНІ**
**MEANINGS OF DOME HEADINGS OCTAGONAL TOMBS IN
ISLAMIC ARCHITECTURE**

Ділдаш МҰСТАПАЕВА*

Түйіндеме

Мақала ислам сәулет өнеріндегі күмбез, күмбез ұштары және олардың мәнін ашуға бағытталған. XIX-XX ғғ. зерттеулерге, А.Кунның фотодеректеріне сүйене отырып Қожа Ахмет Ясауи кесенесі және оның жанында орналасқан кесене, сағаналар, атап айтқанда, Рәбия Сұлтан Бегім кесенесі күмбезінің мәнін түсіндіреді. Және ғылыми деректерді негізге алып, ислам өркениеті жетістіктерінің рухани мәні, «кумба» немесе күмбез ұшының жасалуы мен қойылуы сөз болады.

XX ғасырда ортағасырлық Отырар, Мыңшұңқырдан қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған куббалардың сипаты, өрнектелуі, күмбез бен күмбез ұштарының қойылу себептері мен әрлену ерекшеліктері, оның исламдық ғимараттардың ажырамас бөлігі болып дамығаны жайында айтылады.

Кілт сөздер: Күмбез, кесене, ислам, сағана, рухани, Отырар, Мыңшұңқыр, Ахмет Ясауи

Summary

The domes in Islamic architecture, dome headings and meanings thereof are described in this article. Based on XIX-XXc. researches, photographs of A.Kun the tomb of Hoca Ahmet Yesevi, as well as tombs and tombstones located nearby have been put in hereto. Namely, the dome heading and octagonal tombs of the mausoleum of Rabia Sultan Begum, their meanings have been examined. The spiritual meaning of the Islamic golden age achievements is described in terms of the manufacturing and placement of the «kubba» or dome headings.

The features and decorations of the domes that were found in XX century during the excavations of the medieval Otrar, Mynshunkyr, the reasons for installation of dome and the dome's head, as inseparable attribute of Islamic buildings have been analyzed.

Keywords: Dome, tomb, Islam, tombstone, spiritual, Otrar, Minsukur, Ahmet Yesevi.

Еліміз ежелден өзінің өмір сүру тарихында көнеден келе жатқан қасиетті орындарды қастерлеген. Осы орындардың қадір-қасиетін бар

*Тарих ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті. Түркістан-Қазақстан
Candidate of History, Associate Professor of Hoca Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. Turkistan-Kazakhstan. E-mail: mdilda@mail.ru

болмысымен түсіну, қабылдау елдің өмір сүруінің бір бөлігі деуге болады.

Исламда «жамал», «жалал», «сыпат» деген түсінік бар. «Жамал» Жаратушының сұлулығы, ол діни ғимараттардың күмбезін бейнелеген. Күмбездер ұшында міндетті түрде кубба-күмбез ұшы болды. Ислам сәулет өнерінің туындыларын қарағанда күмбез ұшының кең түрде қолданылғанын көруге болады.

Үлкен кеңістікте өмір сүрген, батысы Пиреней түбегі шығысы Үндістанға дейінгі ислам өнерінің даму сипаты белгілі бір исламдық ережелерге сүйенгені белгілі. Сонымен бірге жергілікті жердің мәдени дамуы, өзіндік ерекшелігі де ерекше ықпал етті.

XIX ғ. фотодеректерге сүйенсек, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің, Рәбия Сұлтан бегім мазары күмбездерінің ұштарында «кубба» қойылғаны көрінеді. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жанынан кейінгі XX ғ. 80-ші жылдары керамикалық кубба да табылған. Рәбия Сұлтан бегім мазары күмбезінің куббасы үш шеңберлі шар сипатында бейнеленген.

Ислам сәулет өнерінде кесенелердің күмбезді болуы, күмбез ұшымен ұшталуы белгілі бір заңдылық болып табылады. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің күмбездері, оның жанында орналасқан кесенелер де күмбез ұштарымен көмкерілген. Атап айтқанда, қабірхана, қазандық бөлмелерінің күмбездері және Рәбия Сұлтан бегім күмбезінің куббалары. Бұл күмбез ұштары XIV ғ. Отырардан табылған куббалармен ұқсас болып келеді. Күмбез ернеулеріне түсірілген жазулар гүлденген куфи өрнегімен түсірілген. Рәбия Сұлтан бегім мазары 1895 жылға дейін оқ-дәрі қоймасы ретінде пайдаланылып келген. Осы жылдың тамыз айында кесене құлап қалған. Сол кезеңде кубба да жоғалған болу керек (Түркістан альбомы, 2005: 11).

XX ғ. екінші жартысында зерттеу жүргізген ғалымдар қазба жұмыстары кезінде Рәбия Сұлтан бегім кесенесі маңынан түрлі әрлеуге арналған көк, аспан көк, ақ түсті көркем тақташаларды тапқан. Кесенені әрлеуде куфи жазуы, өсімдік, эпиграфикалық өрнектер қолданылғаны белгілі болды (Смагулов, Григорьев, Итенов, 1998: 132]. Бұл өрнектер XIVғ. әрленген өрнектермен сәйкес келеді. Кесене күмбезінің ұшына үш шар сипатын бейнелеген кубба болған, оның төменгі жақтарында шыңылтыр жазулар жақсы сақталған (Гейнс, 2008). Зерттеулер бойынша, XII-XV ғғ. Орта Азия мен Қазақстанда сегіз қырлы, қас бетті, күмбезді мавзолейлерді салудың дәстүрлері қалыптасып дамығаны белгілі болып отыр.

1895 жылға дейін оқ-дәрі қоймасы ретінде пайдаланылып келген Рабия Сұлтан бегім кесенесі 1980 жылдары қайтадан қалпына келтірілді. Түркістанға келген саяхатшылар, әскери адамдар, зиялы қауым қала, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, ғиараттар туралы жазып қалдырған.

Шығыстанушы ғалымдар М. С. Бекчурин, П. И. Лерх, И. И. Пашино т.б. жазба деректерінде кесене туралы мәліметтер кең қамтылады (Бекчурин, 1866; Лерх, 1870; Пишино, 1968]. Олар қалдырған фотосуреттерден Ахмет Ясауи кесенесі, күмбездері, Рабия Сұлтан бегім мазары, оның куббамен ұшталған күмбезін көруге болады.

1866-70 жж. Түркістан альбомындағы фотодеректерге сүйенсек, кесененің қазандық бөлмесіндегі күмбездің ұшы болған. Қала өміріне назар аударғанда фотосуретте сол кезеңге тән базар, қала көшелері, тұрғын үйлер де бейнеленген.

Ислам өнерінде діни ғимараттарды күмбезді етіп жасау, күмбез ұштарын қою кең дамыған. Сол ғимараттар үшін қажетті заттар, керекті материалдар дайындау ісі жергілікті жердегі шеберханаларда жүргізілді.

Ғалымдар XIII-XIV және XIV-XV ғасырлармен мерзімдеген, Отырардан табылған шеберханаларда, соның ішінде Мыңшұңқыр шеберханасы керамикаларының арасында сәулеттік керамикалар бар. Солардың ішінде шыңылтырланған, сыртына өсімдік, геометрияланған сипатта өрнектер түсірілген күмбездің ұштары кездеседі. Күмбез ұштары өсімдік сағақтары, төртқұлақ өрнектері түсіріліп әрленген. Ол сан ғасырлар қолданып келген белгілі бір мәні бар сарынды бейнелейді. Мыңшұңқырдан табылған күмбез ұштары XIII-XIV ғ.ғ. діни ғимараттарды салғанда қойылған күмбез ұштарын әзірлеуде жергілікті жерде шеберханалардың болғанын дәлелдейді. Ортағасырлық Қазақстан мен Орта Азиядағы кесенелердің күмбездеріне міндетті түрде кубба орнатылып отырған (Қожаев, 1996: 105].

XIII-XV ғасырларда ортағасырлық қалалардан табылған кесенелерге қойылған күмбез ұштары, діни ғимараттар, кесенелер т.б. ислам сәулет өнерінің туындылары белгілі бір ережеге сай салынды. Күмбез ұштары ислам дініндегі канондарға сай жасалды. Исламда кең өріс алған көк, жасыл, ақ, күміс түстер қолданылған.

XIV-XVI ғасырларда сәулет құрылыстарында қолданылған материалдардың ішінде куббалар сол кезеңде ислам өнерінде кең қолданылған люстр бояуымен әрленді. Мұндай люстр бояуының бір ерекшелігі түстердің атап айтқанда, көк түс пен алтын, күміс түстің құбылуы болып табылады. Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі, Рәбия Сұлтан бегім мазарындағы куббалар да осы негізді алып қалыптасқан. Ислам сәулеті мен өнеріндегі «әлем» терминінің екі мәні бар. Бірі - мешіт немесе мұнараның күмбезінің металл немесе тастан жасалған ұшын, екіншісі - әскери тудың ұшындағы металл штандартты көрсетеді (alem v islamskoj-arhitekture).

Кубба – Орта Азия, Таяу Шығыс елдерінде көптеген діни, әлеуметтік құрылыс күмбездерінің ажырамас бір бөлігі болып саналады. Олардың түрлері мен сипаттары әр түрлі және өте бай. Күмбез ұштары «әлем», «кубба» деген атпен аталған.

Күмбезді адамзаттың діни түсінігінде жасалған, бірақ үнемі жаңғырып отырған Космос символы деп түсінеді. Ислам сәулетіндегі символдың мәні тұрақтылық, бұл пәнидегі дұрыстық, Аспан мен Әлем деген мән алған. Осы пәнидегі тіршілік, бар әлемнің Жаратушымен байланысын бейнелейді. Күмбез – қасиетті құрылыс. Күмбездің төменгі тұсындағы сегіз қырлы бөлік көкті көтерген сегіз періштенің тұрағы, өз кезегінде Әлемнің сегіз тұсына сәйкес келеді (Ходжатолла, 2008]. Ахмет Ясауи кесенесінің маңында, сегіз метр жерде Қазақ хандығы кезінде салынған кесенелердің ішінде сегіз қырлы (бұрышты) кесене бар (Тұяқбаев, 2017: 59]).

1904 жылы Отырар цитаделінде А. Кларе, А. Черкасов жүргізген қазба жұмыстарында табылған заттар ішінде шырағандар және күмбез ұштары табылған (Кларе, 2011: 331]. Олар көк түсті шыңылтырмен қапталған және көне болған. Жерлеу орнынан табылған екі сынған, бір бүтін мазар күмбездерінің ұшына қойылған күмбез ұштары сол кезеңде діни ғимараттарды, кесенелерді әрлеудің белгілі бір жүйесі болғанын нақтылайды. Мазарлар, кесенелер қыш, қам кесек т.б. материалдардан жасалса, Отырардан табылған кубба, күмбез ұштарының керамикалық материалдардан жасалып, шыңылтырланғаны, негізі көк, жасыл бояулармен боялғаны байқалады.

1904 жылы Отырар цитаделінде табылған куббалар XX ғасырлық соңында Мыңшұңқырдан (Отырар) табылған күмбез ұштарына сәйкес келеді. Куббалардың бүтін нұсқасының бірінде өсімдік тектес және геометрияланған түрде бітпес, төрт құлақ

өрнектері түсірілген. Мұндай өрнектер қазақ халқының заттай мәдениетінде өте көп кездеседі. Осы өрнектермен ата-бабаларымыз кілем, алаша тағы басқа көптеген заттарды әрлеген. Аталған өрнектер өмір, әлем, дүниенің төрт бұрышы деген мағына береді. Өрнектер елдің тіршілігінде көп қолданылып, заттарды әрлеуде кең пайдаланылғаны белгілі. Киіз, кілем, үй заттарын т.б. өрнектеуде осы сарындар көп кездеседі.

Қазақтар батырдың жерленген жерін келесі ұрпаққа белгілі ету үшін топырақ үйіндісімен қоршап немесе күмбез салып, болмаса мұнара тұрғызған. Олар күйдірілген кірпіштен немесе шикі кірпіштен жасалды (Уалиханов, 2010: 166]. Көне ескерткіштер пішіндерінің әр түрлілігімен, күмбездерімен, ойма өрнектерімен ерекшеленген.

Ғылыми зерттеулердегі, атап айтқанда, Отырардың алғашқы қазба жұмыстары кезінде мола ішінен табылған күмбез ұштары, Созақтағы Қара Бура баба мазарынан табылған екі ғасыр бұрын жасалған куббалар, Әзірет Сұлтан кесенесі, кесененің оңтүстігінде, сегіз метр жерде орналасқан сегіз қырлы сағана, Рәбия Сұлтан бегім мазарының күмбезді куббалары, бөлмелердің сегіз қырлы болып келуі ислам сәулетіндегі қалыптасқан дәстүрдің заттай дәлелі болды. Ислам сәулетіндегі ғимараттардың ішінде орта ғасырларда күмбезді, куббамен ұшталған, сегіз қырлы құрылыстар жиі кездеседі. Пейіш сегіз түрлі нәрседен тұрады, жәннаттың сегіз есігі туралы түсініктер бар. Сегіз саны Әлемдегі мәңгілік, үздіксіз қозғалысты білдіреді. Сегіз шексіздік уақыты, өлшемі, мөлшері, сегіз қиыр шартарап, күшті әлем, дүниенің төрт бұрышы деген мағына береді (Қондыбай, 2008: 395). Қазақта «сегіз қырлы, бір сырлы» деген сөз бар. Осының өзі бүкіл Әлемнің сегіз (шексіз, сансыз) қыры барын меңзейді. Куббалы, сегіз қырлы болып салынған кесенелер белгілі бір дүние, өмір, ғалам, жаратылыс туралы түсініктерге негізделген.

Сакральді, киелі, діни ғимараттардың күмбезі Әлем рухын білдірсе, оны ұстап тұрған сегіз бұрышты орама «тақты ұстап тұрған» сегіз періштені айшықтайды. Олар жел раушанының сегіз бағытына сәйкес келеді. Текше пішіндес ғимарат бөлігі төрт бұрышында төрт тірегі бар ғарышты, төрт баған – көрінбейтін әлемнің, заттай дүниенің төрт ұстанымының белгісі. Ғимараттардың көп бұрышты бөлігі Тәңір сапаларының қырларына сәйкес, күмбез Бірлікті білдіреді (Әлемдік мәдениеттану ой-санасы, 2005: 276).

Кіші Азиядағы Османлы дәуірінде салынған діни ғимараттар, атап айтқанда, Селим мешітін салудағы құрылымдық-кеңістіктік

сипатында күмбез сегіз бағанаға сүйеніп тұр (Всеобщая история искусств, 1961: 54]. Сегіз қырлы, күмбезді кесенелер, діни ғимараттар салу дәстүрі ислам сәулет өнерінде кең дамыған. Көптеген кесенелер, діни ғимараттар сегіз қырлы етіп салынған. Мысалы, Қара Бура әулие кесенесі, сегіз қырлы қос бөлме, күмбезді, сегіз қырлы бөлмелі Рәбия Сұлтан бегім кесенесі, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің оңтүстік тұсында орналасқан сегіз қырлы сағана т.б. айтуға болады. Орта Азия мен Қазақстанда XII-XV ғасырларда сегіз қырлы, қас бетті күмбезді мавзолейлер салу дәстүрі болды.

Ортағасырлық Сығанақ қаласынан табылған керамикалық материалдар ішінде күмбездің ұшына қойылған шошақтардың бөлшектері болған. Олар "кубба" деп аталған күмбез ұшының орта ғасырлардағы қабырғалы формасын бейнелейді. Күмбез ұшын бояуда көк түсті бояулар қолданылған. Мұндай бояулар Сауран, Отырар, Сығанақ т.б. қалаларының керамикаларында кездеседі. XII ғ. қалайы шыңылтыр кең тарап, «люстр» деп аталған бояулар қолданылды (Байпаков, 2006: 208). Бояу алтын мен металдың керемет жарқылынан піл сүйегі түсті қалайы шыңылтырдың түсімен ұласып, күн сәулесімен үйлескен түс береді. Кезінде жасыл не көк сырмен сырланған осындай куббалар Отырар, Мыңшұңқыр сәулет керамикаларынан табылған. Ортағасырлық куббалар сол кезеңнің сәулет материалдарын өңдеу технологиясын қолдану негізінде жасалған. Куббалар люстр әдісімен өңделіп, шыңылтырланған деуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Түркістан альбомы*. (2005). –Астана : Елорда. –228 б.
2. Смагулов Е. А., Григорьев Ф. П., Итенов А. О. (1998). *Средневековая археология города Туркестана*. –Туркестан: Мирас, –228 с.
3. Гейнс А. К. (2008). *Священный город Туркестан. Дневник 1866 года*. –М.: Кучковое поле, –256 с.
4. Бекчурин М. С. (1866). *Описание мечети Азрета находящейся в городе Туркестане* //Военный сборник. СПб., -№8. –243 с.; Лерх П. (1870). *Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук. –39 с.; Пашино П. И. (1868). *Туркестанский край в 1866 г. (путевые заметки)*. –С-Петербург, –176 с.
5. Қожаев М. (1996). *Отырардың керамика өндірісі*. –Түркістан: Мұра, –159 бет.
6. *Pastroike.com.alem v islamskoj-arhitekture*.
7. Ходжатолла Рашид Калвар. (2008). *Купол как архитектурная форма мечети*// Архитектон: Известия вузов. N23. Сентябрь.
8. Тұяқбаев Қ. (2017). *Ислам мәдениетіне қатысты сәулет ескерткіштері*// Мәдени мұра. N2 (71), Наурыз-сәуір. –59 б.

Д. Мұстапаева. Ислам сәулетіндегі күмбез ұштары, сегіз қырлы...

9. Кларе А. (2011). *Древний Отрар и раскопки, произведенных в развалинах его 1904 году*. Протоколы заседаний и сообщения членов туркестанского кружка любителей археологии. Год девятый. 11 декабря 1903 года.-11 декабря 1904 года//Историко-культурные памятники Казахстана. составители М.Елеуов, М.Бахтыбаев. -Туркестан: Туран, -447 с.
10. Уалиханов Ш. (2010). *Көп томдық шығармалар жинағы*. –Алматы, –376 бет.
11. Қондыбай С. (2008). *Қазақ мифологиясына кіріспе* (Толық шығармалар жинағы). 1-том. –Алматы: Арыс, –376 б.
12. *Әлемдік мәдениеттану ой-санасы*. Он томдық. (2005). 3-том. Дәстүр: ғылым мен тәсіл. –Алматы: Жазушы, 504-б.
13. *Всеобщая история искусств*. В шести томах. (1961). Том 2. –М.: Государственное издательство "Искусство", –996 с.
14. Байпақов К. М. (2005). *Қазақстанның ежелгі қалалары*. –Алматы, –316 б.

Резюме

Статья раскрывает значение купола и восьмиугольных гробниц в архитектуре ислама, объясняя их смысл. В исследованиях XIX-XX вв. А.Кун, опираясь на фотографии, раскрывает значение таких строений, как усыпальницы Ходжи Ахмеда Ясави и Рабии Султан-бегим. Опираясь на научные данные дается разъяснение духовных понятий куполов и их строения.

В XX в. в результате раскопок в средневековом городище Мыншункыр в Отраре были найдены куполообразные строения и сооружения, исследованы причины их создания, особенности украшения, а также их неотъемлемая принадлежность исламской архитектуре.

Ключевые слова: купол, гробница, ислам, памятник, духовный, Отрар, Мыншункыр, Ахмед Ясави.

(Мұстапаева Д. Значение куполов и восьмиугольных гробниц в исламской архитектуре)

Özet

Makale İslam mimarlık sanatındaki kubbe, kubbe başlıkları, sekiz kenarlı türbeler ve onların manasının açıklamasına yöneliktir. XIX-XX asır araştırmaları, A.Kun'ın foto bilgilerine dayanarak Hoca Ahmet Yesevi türbesi ve yakınında bulunan türbe, mezar anıtları, şöyle ki Rabia Sultan Begüm türbesi kubbesi hakkında anlatılıyor. Bilimsel verilere istinaden İslam uygarlığı eserlerinin manevi manası, "kubba" ya da kubbe başlıklarının imalatı ve konulmasından bahsedilmektedir.

XX. asırda Ottrar, Mınşunkırda orta asır şehirlerinde yapılan kazı çalışmaları neticesinde bulunmuş olan kubba'ların şekli, desenleri, kubbe ve başlıklarını konma sebepleri ve süslenme özellikleri, onların İslam mimarisi binalarının ayrılmaz bir parçası olarak gelişmesi incelenmektedir.

Anahtar sözcükler: kubbe, türbe, İslam, mezar anıtı, manevi, Ottrar, Mınşunkır, Ahmet Yesevi.

(Mustapaeva D. İslam Mimarlığında Kubbeler, Sekiz Kenarlı Türbelerin Manası)